

ר' חיים רפאל שושנה ז"ל

חוקר הפיוט של יהודי מארוקו

אברהם אמזלג

בי"א בתשרי תשמ"ז הלך לעולמו ר' חיים רפאל שושנה, מבכירי חוקרי הפיוט של יהודי מארוקו. ר' חיים נולד במראכש בסוף שנת 1912, היה מורה במסגרת 'כל ישראל חברים' ולימד בתלמוד-תורה. שימש כרב תחילה בעיר דמנאת ובשנת 1956 נבחר לדיין בבית-הדין הרבני בקאזאבלאנקה. בשנת 1966 עלה לארץ עם משפחתו, התיישב בכאר-שבע ושימש בה כמנהל המחלקה לענייני נישואין. בזכות אישיותו הקסומה היה עד מהרה לאחת הדמויות המרתקות ביותר בקרב יהודי מארוקו בישראל. סבלנות וסובלנות אין קץ אפיינו את דרך חייו, אהבה נדירה לזולת וחוש הומור אפיינו את מגעיו עם הבריות.

נוסף לשליטתו במכמני היהדות, נמשכה נפשו של ר' חיים לדברי שיר, לפיוט ולמוסיקה, שראה בהם מקשה אחת. ביחוד נמשך אחרי פיוטי שירת הבקשות, שפורסמו לראשונה במוגאדור בשנת תר"ץ (1890) בקובץ 'רני ושמחי' שבעריכת יצחק בן יעיס. קובץ זה יצא לאור מחדש במראכש בשנת תרפ"א בשם 'שיר ידידות' ובשם זה היה מופר עד שנת 1980. מגרעות ההדרה של 'שיר ידידות' היו רבות וגלויות לעין: הקובץ גדוש טעויות, חוסר ניקוד הביא לכך שאחדים מהפייטנים הפיצו את הפיוטים בהגייה לא נכונה ובסירוסים מילים לרוב. עיקר הבעיה בשימוש בפיוטי 'שיר ידידות' היתה העובדה, שהפיוטים נכתבו במשך הדורות על-ידי תלמידי-יחכמים בעלי ידע בתלמוד, בקבלה, במשנה, בפוסקים ובוהר. בימינו רוב רובו של הרובד הספרותי הזה הינו סמוי מעיניו של הפייטן הממוצע או של המעיין, שכן חינוכו המודרני צימצם או השמיט כמעט כליל את הספרות התלמודית, אשר היא — ברוב המקרים — יסוד מוסד לפיוט של יהודי מארוקו. ב'שיר ידידות' נפגמו גם ההבטים הפואטיים של הפיוטים: לרוב הם נדפסו ללא ציון המשקל, הצורה והחריזה, ומתבניתם בדפוס אי-אפשר ללמוד על צורת הפיוט.

כל המגרעות הללו מצאו את תיקונן ב'אעירה שחר', שהוא גירסתו המודרנית של ר' חיים שושנה ל'שיר ידידות'. הפיוטים נוקדו בידי תלמיד-חכם הבקי היטב בספרות העברית ובתורת הניקוד, תוקנו טעויות שנעשו מקובלות על הפייטן המצוי, הפיוטים נדפסו במבנה הצורני המתאים ובצורה הפיוטית הנאותה לכל פיוט בתוספת מידע מדויק על צורת הפיוט והחריזה. בביאור הקרוי 'כנפי שחר', שנדפס בתחתית העמוד, ביאר ר' חיים שושנה את המילים הקשות, ומטרתו בביאור זה היתה שהקורא לא יפסיק את שטף קריאתו בגלל אי הבנת מלה זו או אחרת. ואילו הביאור 'מעשה חרש', שנדפס בסוף הכרך, כדברי המחבר:

בא להשלים ולמלא את החסר בכנפי שחר, בו יצויינו מקורות מן התנ"ך, הזוה"ק, הספרות התלמודית והמדרשית, ההלכתית והמחקרית, המגלים טפח מבקיאותם של משוררינו זצ"ל בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה, שמתוך כך מתגלה אומנותם במלאכת ה'שיכוץ' שלפי מקומם בשיר מקבל הכתוב והמאמר מובן מפתיע בעל פנים חדשות מתוך לחץ ונעים לאוזן (מתוך הקדמת המחבר, אעירה שחר, כרך א, באר-שבע תשל"ט, עמ' 29).

אביא להלן שתי דוגמאות לעבודתו של ר' חיים שושנה, מתוך שני הביאורים 'מעשה חרש' ו'כנפי שחר'.

בקצידה 'אוחילה לאל יחיש ישועה' מאת ר' רפאל משה אלבז מבקש המחבר לקרב את הגאולה ומספר על רוע הזמנים; הפרוטה כלתה מן הכיס, הורים קמים מפני ילדיהם, בת קמה באמה, וכו'. ב'מעשה חרש' מסביר ר"ח שושנה, כי הקצידה הזאת, הקושרת בין בוא הגואל למציאות החיים העובדתית כפי שראה אותה המשורר, מתבססת על ברייתא למסכת סוטה (מט ע"ב) ומסכת סנהדרין (צז ע"א). אנו מביאים להלן את הברייתא ופסוקים אחדים מן הקצידה. (הביטויים המקבילים בשני הטקסטים הודגשו על-ידי המעתיק. נוסף לכך, בטקסט של הברייתא צוין מספר השורה בפיוט שבה מובא הביטוי שבברייתא.)

בעקבות משיחא חוצפא יסגא ויוקר יאמיר (8), הגפן תתן פריה, והיין ביוקר. והמלכות תהפך למינות, ואין תוכחת; בית-ועד יהיה לזנות; והגליל יחרב והגבלן ישום. ואנשי-הגבול יסובכו מעיר לעיר, ולא יחוננו. והוכמת סופרים תסרח (1), וירא-חטא ימאסו, והאמת תהא נעדרת. נערים פני זקנים ילבינו (6), זקנים יעמדו מפני קטנים. בן מנבל אב (4), בת קמה באמה, כלה בחמותה (7), אויבי איש אנשי ביתו (2). פני הדור כפני הכלב. הבן אינו מתבייש מאביו. ועל מי יש לנו להשען? על אבינו שבשמים! הפסוקים הבאים מתוך הקצידה מאת ר' רפאל משה אלבז (אעירה שחר, כרך ב, עמ' תעא-תעג) אינם מותרים ספק כי המשורר אכן נשען על הברייתא הנ"ל (השווה את הברייתא עם פסוקים מן הקצידה):

1	פרוטה כלתה אם תבקשנה — חוכמת סופרים ונבונים סרחה
2	אויבי איש לביתו לראש פינה — אוכלי לחמו כרו לו שוחה
3	בן סורר מורה — סובא זולל
4	אפו יחרה — אביו יקלל
5	אב ואם ימרה — כבודם חילל
6	לא יבושו ילדים ונערים — פני זקנים ילבינו
7	בת באמה קמה ידה תרים — כלה בחמותה תעז פנים
8	יוקר יאמיר — מצור ומצוק
9	חזק משמיר — ומחלמיש צור
10	שיר וקול זמר — עזוב ועצור

רוב הביאורים של 'כנפי שחר' הם מידיים ומובנים לקורא המיומן או לחוקר. פיוטים אחדים, דוגמת הפיוט הבא, אינם מובנים מאליהם ופירושו של ר"ח שושנה מאיר עיניים והכרחי: הפיוט 'צורת שלוש הוא כולל' (אעירה שחר, א, עמ' קסו-קסז) החתום בשם 'אני מסעוד' מהווה חידה פיוטית ולא דווקא תלמודית. להלן פסוקים אחדים מן הפיוט:

צורת שלוש הוא כולל — יפה-תואר צורתו
 ו"ו בינתים הוא שולל — יסדה לאחדותו
 תיש הוא והוא קטן — מכ"ב צאני העדר
 שכן הוא לבני יוקטן — וראש לבני העשר
 שני אחים תאומים — האחד פתח דלתו
 משה-אביו נעימים — השני סגר אותו
 וגם מרים הגידה את חידתו
 תורת חכם מקור חיים חכמתו

מפרש 'כנפי שחר': 'הנושא: שילוב אותיות "אני מסעוד"'. האות א' כוללת צורת שלוש אותיות י-ר-י. ה'תיש הקטן' היא האות י' השייכת לעשרים ושתים האותיות, היא מסיימת את ספירת היחידות ('שכן לבני יוקטן') ובה מתחילים את ספירת העשרות ('וראש לבני העשר'). 'שני האחים התאומים' הם מ"ם פתוחה ומ"ם סגורה ושתייהן מופיעות במילה 'תאומים'. משה פותח במ"ם הפתוחה ואילו אביו (עמרם) מסיים בסגורה, ובשם 'מרים' פתרון החידה...

לאחר פרסום החלק הראשון (תשל"ט) והשני (תשמ"ג) של 'אעירה שחר' נתקף ר"ח שושנה חרדה לגורל הפיוטים שכתב הוא עצמו במשך השנים. באחד מביקוריי אצלו מצאתיו עובד על חומר לא מופרך. לשאלתי השיב, כי גורלם ועתידם של שיריו מדאיג אותו מאוד וסיפר על קובץ פיוטים משלו, שעליו הוא עובד. בסוף שנת תשמ"ה הוא פירסם את הקובץ שבו ריכז את כל פיוטיו, 'רחש ליבי דבר טוב, תו חיים' (רח"ש = רפאל חיים שושנה). בספר שני מדורים: 'ניצנים' ו'ציונים'. 'דבר טוב' הוא הביאור המיידי המופיע בתחתית הדף, ו'תו חיים' הוא שם הביאור הענייני של שני המדורים האלה, המופיע בסוף הקובץ. במדור 'ניצנים' מביא הפייטן קצידות ושרים, שחלקם נכתבו על-ידו עוד במארוקו, כגון הקצידה 'אספר חסדי אל יושב שמים', שנכתבה על-פי הלחן של הקצידה הערבית הידועה בשם 'רעד' (של בן סלימאן), או דרשות לבר-מצוה, שירים למחותנים, שירי הצלה וכו'. כל הפיוטים האלה נכתבו בטכניקות המקובלות על הפייטנים היהודים ממארוקו, שעל כרכיהם גדל ר' חיים שושנה. המדור השני, 'ציונים', מכיל ציונים שנחקקו על קבריהם של אנשים שונים, ויש להניח כי שירים אלה כתב המחבר לפי הזמנתם של קרובי הנפטרים.

רק לאחר שסיים את 'רחש ליבי דבר טוב' התפנה ר"ח שושנה לסיים את המפעל הענק שלו. לאחר פטירתו היה הכרך השלישי והאחרון של 'אעירה שחר' כמעט גמור, ורק פרשיות בודדות ממנו פורשו לאחר פטירתו על-ידי ידידו, ר' אברהם חפונה מפתח-תקוה. הכרך השלישי והאחרון של 'אעירה שחר' מצוי בשלבי הדפסה אחרונים. פועלו של ר' חיים שושנה מציב את חוקרי שירת הבקשות של יהודי מארוקו על פרקע בטוחה. החוקר המודרני זכה כאן לסיוע מידי תלמיד-חכם וחוקר אשר גישתו, דרך חייו ופיוטיו זהים לאלה של פייטני 'שיר ידירות' עצמם. הודות לגישתו המחקרית של ר"ח שושנה מתגלים לנו מסתורי ליבם ועולמם של פייטני 'שיר ידירות', כאשר הוא משמש לנו גשר להבנת עולמם ושירתם. הם זמנו של 'שיר ידירות'; אנו בעיני 'אעירה שחר'.